

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Ն. ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ

Ի ՄԱՍԻՆ Ս. ԿԱՆԱՅԵԱՆԻ

«ՔԱԶԱՆՅ ՏՈՒՆ. (ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ). ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊ» Ի

Ամենապատիւ Տէր Թորգոմ Արքեպիսկոպոս

Պատրիարք Հայոց Երուսաղէմի

Սրբազան Հայր,

Պատիւ ունիմ ներկայացնելու Ս. Կանայեանի այն գործի քննութիւնը, որ Զեր առաջարկուած էր Ս. Աթոռիչ Ուսումնական Խորհուրդը ուղարկած էր ինչ ա թ Ծաւնի 12 ին:

1901 թ. լոյս տեսած են երկու ժողովրդական ղրոյց, որ գրի առած է բանահաւաք Ս. Հայկունի. մէկը էմինեան Աղգադրական ժողովածուի Բ. հատորի մէջ «Շէրին» շահ և Բահր խորագրով, միւսը Արարատ ամառքի մէջ «Բարակ» շահ և Անուշ շահ» անունով. առաջինը կուլարի իսկ երկրորդը Մոկայ բարբառով: Հինգ տարի յետոյ 1906 թ. Աղգադրական հանդէսի մէջ լոյս է տեսած մի ուրիշ ղրոյց «Խորհուրդ Թաղաւոր» անունով. նոր Բայազէտի Ղչաղ գիւղի բարբառով, որ գրի առած է Ե. Ալայեան: Ահա այս երեք ղրոյցները հետազոտութիւնն է Սո. Կանայեանի գործը, որ բռնուած է 849 մեծագիր էջ:

Գործի վերնագիրն է. «Քաջանց տուն» (Արշակունիք). ժողովրդական վէպ: Այս վերնագիրը հեղինակն ինքն է յարմարացրել այդ երեք ղրոյցներին՝ հարկադրութեամբ «Ջողանց» տան, որով նա վերագրած է ժամանակին Սասունցի Դաւթի ղրոյցը: Այս բացատրութիւնները հնարովի չեն, այլ աւելուած են բուն իսկ ղրոյցներէջ:

Վերը յիշածն երեք ղրոյցները Ս. Կանայեանն համարում է Արշակունիաց վէպի մնացորդ ժողովուրդի յիշողութեան մէջ: Իր նպատակն է ցոյց տալ այդ ղրոյցների պատմական աստատու (էջ 66), մասնանշելով այն անձերը, զոյգներն ու պարագաները, որոնց «յուշկնները» մնացած են այդ ղրոյցներէ մէջ, Գիտենք, որ Արշակունի թագաւորների մասին ընդարձակօրէն խոսում է Փաւստոս: Նրա պատմութիւնը Ս. Կանայեանն համարում է «հիշա մեր վէպի ընդարձակ բովանդակութիւնը», ուստի և անուանում է «Քաջանց տան հնազոյն փոփոխակ» (28): Քիչ յետոյ մի և նոյն պատմութիւնը նա համարում է «Քալանց» օսմ վէպի վերամօակնութիւնը և իր կարծիքն ընդգծելով ուղղում է ասել թէ ղրոյցներն աւելի հին և իսկապիսի են քան Փաւստոսի պատմութիւնը (32): Պատմութեան և ղրոյցների այս կապը նա մասնանշում է նաև գործի ընթացքին (46, 340 . . .), ասելով թէ Փաւստոսի պատմութիւնը «համարեա ամբողջապէս մեր Քաջանց վէպն է» (596):

Իր հետազոտութեան շնորհիւ հեղինակն եկած է այն եզրակացութեան, որ երբեմն գոյութիւն ունեցած է Արշակունիաց վէպ, որի հերոսներն եղած են իսթով Կոտակ, Տիրան, Արշակ Բ., Պապ, Արշակ Գ. և որա որդին Տիրգրան, որին յիշատակում է Պրոկոպիոս:

Ընդարձակ յառաջարկնից տեղեկանում ենք (4-70), որ հեղինակն իր աշխատութիւնը ծրագրած է 1907 թ. և իր ղրոյթները (թէղերը) պատրաստ են եղած 1908 ին: Թառաշարանը գրուած է 1912 ին, բայց երևում է, որ հեղինակը շարունակ աշխատած է իր գործի վրայ, որովհետև այնտեղ յիշատակուած են այնպիսի գիրքեր և յօդուածներ, որ լոյս են տեսած շատ աւելի ուշ, այսպէ՛ս՝ Գր. Դարբաստըցու Պատմութիւնը 1915, Հ. Ն. Ակինեանի գրութիւնը «Նոյն տոգիւնացի Տիրիթայ» 1922, Մ. Արեւիկեանի գիրքը հայոց տաղապիւնութեան մասին 1933: Այսպիսով երկարամեայ աշխատութեանն արդիւնք է «Քաջանց տունը»:

Օպարելով մի բարբառատիկ առիթից, հեղինակը ժամանակին տեղեկութիւն է տուած իր աշխատութեան մասին «Հռոյտ» շարաթաթերի մէջ (1908) և յայտարարած է իր ղրոյթները: Նոյն թուին նա զատախօսած է «Քաջանց տան» մասին նախ էլ միւսածին ապա Թիֆլիս, ունեցողիներին ցրելով իր ղրոյթները տպագրել, որ դաւած է նաև այս գործի Թառաշարանի մէջ: Բանասէր Ս. Մալխաստեան մի նպատաւօր հաշիւ է տպագրած Մշակ լրագրի մէջ Թիֆլիս արած զատախօսութեան մասին, կցելով ինչ-ինչ դատողութիւններ, որոնց պատասխանած է հեղինակը մատուլի մէջ: Այս հաշիւն ու պատասխանը նոյնպէս բերուած են Թառաշարանի մէջ: Այստեղ, մի բարեմիտ նախաձեռնիչներութեամբ հեղինակը պաշտպանում է իր ղրոյթներին ինքնապատկութիւնը և կարծիքների նախորդութիւնը, որոնցով այն տարբերութիւնը, որ կայ իր բանահաւաք Ս. Հայկունու տեսութեանց մէջ «Քաջանց տան» մասին, ինչպէս և մասնանշելով այն հանգամանքը, որ թէև Ն. Արեւիկեանը նոյնպէս այն կարծիքը յայտնած է թէ Մամիկոնեանը ձանաղան ծագում ունենի, բայց նրա գիրքը («Հայաստանի Ծառախոնորի ժամանակ») լոյս է տեսած աւելի ուշ, քան իր հրապարակած ղրոյթները: Ուշ անդադրաւանումով, որ Մ. Էմին նոյն կարծիքն ունեցած է «քաջ» բառի մասին, ինչ որ ինքն է տարիներ առաջ հրապարակած է՝ նա բարեխղճութեամբ խոստովանում է այն հանգամանքը, միաժամանակ նկատելով թէ իր ուղին

տարբեր է եղած, թէև հասած է նոյն երկրակա-
ցութեան: Այնուհետև նա երկարատևութեամբ
յիշուած է իր հայ եւ օտար ուսուցիչներին, Շորոնց
անունները զարդարում են այս աշխատութեան
հակառէջ: Անունները սակայն յիշուած են, հա-
ւանորէն իւր յիշատակին տաղաբանութեան ժամա-
նակ, երբ գործին իւր հցուել է իւր կիրարկած աղ-
բիւրներէր ցանկը, որի մասին հիտողութիւնն է
անուած հեղինակը (7 լուսանցք):

Այս ընդարձակ գործի առաջին մասը հիշուած
է Քնուագիրները, որի առաջին հատուածը մի չիւս-
տուածք է վերը յիշուած երեք զրոյցներէր: Հե-
ղինակն աշխատած է կապել իւրաքանչիւր, ինչ որ
համարու է, և աշխարհով կապել մի քանգիր
գրական լեզուով, բայց միշտ մտած ընթանալով
բարբառական բնագիրներին: Անուանելի միջադե-
պիւրը պատմած է զատ-զատ: Հիւստուածքը զըլ-
խակարգութեան է հերոսներին անուանով, և տնտե-
սական համարներով է կոչուածներէր դիրու-
թեան համար: Ամէն մի գլխից յետոյ դուռած են
ընդարձակ ծանօթութիւններ, ուր մասնաշնչուած
են յայտ բոլոր գծերը, որոնց նմանը հեղինակը գտած
է մեր և օտար զրոյցներէր, հեքսամետրի և վեպի-
րի մէջ: Այս բաժինը բռնուած է 72-211 էջերը:

Քնուագիրներէր մասի երկրորդ հատուածը կազ-
մուած են բուն բարբառական բնագիրները, որ
հեղինակն օգտակար համարած է դնել իւր հիւս-
տածքին առջևից, իրաւաբար նկատելով թէ ոչ
ամէնքը կարող են գտնել կամ ունենալ: Այդ բը-
նագիրներէր մէկը նա արտագրած է էմինեան
Աղզապարկան ժողովածոսից: Երկրորդը Ս. Հայ-
կունու Վարազի շահ և Անուշ շահ գրքոյն է, որ
պարզապէս կցուած է գործին, իսկ երրորդը մի
փոքրիկ է Աղզապարկան շահէրի XIV գրքից, որ
նոյնպէս կցուած է գործին: Այս երեք բնագիր-
ները միասին բռնուած են 70 էջ (213-283): Սրանց
գաւառական բառերի ու ստույթիւններէր մեկու-
թիւնը հեղինակը դրած է էջերի սակին:

Գործի երկրորդ մասը, որ կոչուած է շէտա-
ղտութիւն, բաժանուած է եօթ հատուածներ
և բռնուած է այս աշխատութեան 284-849 էջերը:

Առաջին հատուածին մէջ, մի կարճ յառաջա-
բանից յետոյ, ուր հեղինակը պատահաբանուած
է թէ ինչո՞ւ Արշակունեաց վէպը պէտք է որ գո-
յաւան ունեցած լինի, նա որոշում է այս առնե-
լութիւնը, որ կայ Սասունցի Դաւթի վէպի, կամ
հեղինակի խօսքով՝ «Ջողանց տան» և Քաջանց
տան միջև և գծում է այն համարն, որով ինքը
հասած է իւր գլխաւոր զրոյթին թէ՛ «Քաջանց
տունը» Արշակունեաց վէպի է և հայկական ըս-
տեղծագործութիւն՝ հակառակ հերոսներէր օտար
անուններին:

Երկրորդ հատուածի նպատակն է ցոյց տալ, որ
թէև զրոյցներէր մէջ յիշուած Սև սարը — Մեծ ու
փոքր Մասիսն են. Ծաղիկ սարը — Ալատաղն է.
Սպիտակ սարը — Նպասն է. Ծովը — Պոստոսը.
Ձիւնանց, որ նա վրպատացիներէր մէկին հետեւ-
լով ուղղագրութեան է՝ Ձիւնանց — Բիւզանդացի-
ներն են, իսկ Ձիւնաստանը — Ճախին և (Սամ-
սոնի շըշանը):

Երրորդ հատուածի մէջ հեղինակն աշխատում
է ցոյց տալ, որ վէպի մէջ գործող զեւերը մաւ-
րիկ են և Մամիկոնեաններ, Սև զեւերէր մէկը ու-
րացող Վահան Մամիկոնեանն է, իսկ Սպիտակ
զեւը — Վասակ Մամիկոնեանը: Միւս վէպը —
Մանուէլ Մամիկոնեանն է: Ջրոյցի մէջ երկ ցող
Քաջ Վարդան — Մամիկոնեան նահապետ Վար-
դանն է, որին սպաննեց Վասակ Փառանձեմով սա-
ղանքով, իսկ Վառիկ Վարդանը — նոյն այդ Վար-
դան նահապետի որդի Վարդանն է, որ ծնունց
հօր սպանութեան օրը Վարդ խառնուր, որ զրոյց-
ներէր մէկի մէջ կոչուած է Սալլի Խուրէման,
Մանուէլ Մամիկոնեանի զուտար Վարդանգուստն
է, իսկ Սև զեւ ջուրը — Ջարմանգուստն է,
Պապի կինը, որ հաւանաբար Մանուէլի ջուրն էր:
Հետեւեալ հատուածը հչուած է զրոյցի մէջ
յիշուող տարր անձերի ինքնակերպութիւն: Վէպի լէնկ
թիմուրը նա համարուած է չիթթուած Թանուր
անուան հետ, որ Պարսկական վէպի Թանուրանն
է անցած հայ միջով, այնտեղ մերաջանցած
է և շատ վաղուց մտած Քաջանց վէպի մէջ. իսկ
Քաջիւր անուանով հերոսը Արտաշիւր Սասանեանն է,
որ Խուրէլ Մեծի վէպից չիթթումը անցած է
Քաջանց տուն վէպին: Սև Դուրզու անուանով ան-
ձը Կոստասն է, Ողիմպիատի նշանածը, իսկ Բահ-
լը (որ և Բահրի), Ողիմպիատի է, որ ձուլուած
է Փառանձեմով հետ:

Հինգերորդ հատուածի մէջ հեղինակն աշխա-
տում է մեր Թագաւորներին նոյնացնել վէպի
հերոսներին հետ և աշխատում է ցոյց տալ, որ
Քաջանց վէպի Խոսրով Թագաւորն — պատմու-
թեան Խոսրով Կոստան է, նրա որդի Ջիւան շահը
— Խոսրովի որդի Տիրանն է, Ջիւան շահի որդի
Շիրին շահը — Արշակ Բ.ն է, նրա որդի Բարակ
շահը — Պապն է. Բ.ն որդի Շիրին շահը (որ և
Քաջըր Թագաւոր) — Արշակ Գ.ն է, իսկ երա որ-
դի Դիլիմ շահը (որ և Տիրիլիմ շահ) — Արշակ Գ.ի
որդի Տիգրանն է, որի մասին խօսում է Պրոկո-
պիտ պատմագիրը:

Հետեւեալ հատուածի մէջ հեղինակն աշխա-
տում է վէպի մի քանի կենցաղական գծերը հա-
տատել պատմութեան ընձեռած փաստերի և
պարզել, թէ ի՞նչ է ձեռնաթուղին, որով Թա-
գաւոր են ընտրուած կամ հարաշարած և խօսու-
ած ծառը, որից խորհուրդ է հարցնում հերոսներէր
մէկը:

Վերջին հատուածի մէջ հեղինակը քննում է
վէպի մէջ յիշուած ըուրի միջադէպը և աշխա-
տում է ցոյց տալ յիշատակուած հրաշալիքներ
պատմական հիմքով: Այնուհետև նա փորձում է
որոշել Քաջանց վէպի կազմութեան ժամանակը,
նրա վաղեմի տաղաչափական կազմ և ընդհան-
րապէս Քաջանց տուն» վէպի արժէքը:

Հեղինակը լաւապէս ծանօթ է հայ ժողովը-
րական բանահիւսութեան և բառական տեղեկու-
թեան ունի մեր հարեւան աղբիւր առասպելներ
և հեքսամետրի մասին: Վրաց՝ Ամիրեւի զրոյցը,
Պարսից՝ Շահնամէն, Արաբներէ՝ Հազար ու
մի գելները, Յունաց՝ Ողիմպիան, Իլիական և
առասպելներ: Երբեմն հայմատութեան է առ-

նուստ և Գերման վէպն ու հէքեաթները: Քաշա-
նմուտ է հայոց հին մատենադրութեան և օգտա-
գործում է անտիպ ձեռագրական աղբիւրներ:
Այս ընդգրկել գործին ձեռնարկելուց առաջ նա
նայն կարգի մի աշխատանք կատարած է Ստան-
ցի Դաւթի վէպի մասին, որ և առիթ է տուած
հիմանադր. այս կարգի նիւթերին: Նա աշխատած
է այդ վէպի պատմական հիմքերը գտնել. «Ջո-
շանց տունը» համարելով Մամիկոնեանց վէպը,
ձեռնարկած է նրանց պատմութիւնն ուսումնա-
սիրելու և այդ աշխատանքի ընթացքին է, որ
յղացած է նաև այս աշխատութեան զաղագագրը:
Այս առիթով քնականաբար խուզարկած է քառու-
տոս, Ջենոբ Ղլակ, Յով. Մամիկոնեան, Նիլդէ,
Ղազար Փարպեցի, Սերէոս, Մեհարպ երէց և ու-
րիշ աղբիւրներ: Ջրոյցներ է վէպերի պատմա-
կան աստուած որոնելը զարծած է հեղինակի մա-
նագիտութիւնը և այս աշխատութեան մէջ մենք
հանդիպում ենք մի շարք նոյնատեսիւներ, որոնց
վրայից անցնում է արագ: (Քեռօղլի—Արշակ Բ.
Ախպուր աղայ և Ղազարմիզդ—Նրուանդ և այլն):
Իր փառատարկութիւնները և ծանոթագրութիւն-
ները երբեմն փոքրիկ մենագրութեան կերպարանք
են առնուած և շատ օգտակար կարող են լինել այս
կարգի հետազոտութեան պարագլուխներին:

Իր աշխատանքը նա կատարած է համեմա-
տական մեթոդով, որ միակ օրինաւորն ու ար-
դասաւորն է այս տեսակ նիւթերի հետազոտու-
թեանց ժամանակ:

Տեսնենք հիմա թէ հեղինակն ի՞նչպէս է օգտա-
գործում իր ունեցած հարուստ պաշարը և ի՞նչ-
պէս է կիրարկում իր նախընտրած ուղիւ մեթոդը:
Սրա համար անհրաժեշտ է առնել մի երկու
բնագիրն և տեսնել նրանց մեկնութիւնը:

Անաւատիկ այդ ջրոյցներից մէկը, խորով
թագաւորը ամէն օր որսի գնալիս երբ անցնում
է իր լեռան մօտով, միշտ մի ձայն է լսում թէ՛
քեզ մի փորձանք է գալու. ե՛րբ կ'ուզեն՝ երի-
տասա՞րդ թէ ծեր ժամանակ: Իր նապիւրների խոր-
հորդով ուն պատասխանում է. երիտասարդ ժա-
մանակ կ'ուզեմ. գոռց յաղթել կարենամ: Անմի-
ջապէս արևմուտքից ամպեր են հաւաքւում, քա-
րէ կարկուտ է գալիս, թագաւորի երեք հարիւր
մարդուն ջրում է հեղեղը, ազատում է մի այն
թագաւորն իր քամեղէն ձիու շնորհիւ և ընկնում
է մի գիւղ, ուր տէրտէրի աղջիկը հիւրասիրում
է նրան: Արքայական զգեստը մի պտուկի մէջ
գնելով և գոմի մէջ մի սալի տակ խորնջով՝ նա
դառնում է տէրտէրի ծառան, որ նրան շատ հա-
ւանելով՝ իր աղջիկը տալիս է կնոթիւնան: Թա-
գաւորը երազում տեսնում է, որ իր նեղուծիւ-
նը այն օրը կը վերջանայ երբ պողպատէ վրանի
տակ կերակուր ուտի պողպատէ ամանից: Տես-
նալով, որ թագաւորը չի երևում՝ նրա քաղաքը
մարդիկ որոշում են ձեռնաթուղտով մի նոր թա-
գաւոր նշտրեն: Բայց ձեռնաթուղտը միշտ գա-
լիս ու նստում է թագաւորի գահին: Մտածում
են, որ երևի թագաւորը կենդանի է, որոշում են
գնալ ու գտնել և թաղունին հետեւելով գալիս
հասնում են այն գիւղը, ուր թագաւորը ծառայ

էր զարման: Թաղունը նստում է տէրտէրի տա-
նիքին և եկողները տէրտէրից պահանջում են
իրենց թագաւորը: Այս դէպքի վրայ տէրտէրի
աղջիկը իր մարդուն ուշ է կերակուր տառնում և
մուսնում է նետ աման վերցնել: Մարդը ստիպ-
ուած՝ լուսանում է բաւը և նրա միջից է կերա-
կուր ուտում, իսկ կինը նրա գլխին բռնում է
վահանը՝ անձրեկ կախոցից պայտպանելու հա-
մար: Լսելով օտար մարդկանց դիւղ գալն ու նը-
կատելով այս զուգադիպութիւնն իր երազի հետ՝
թագաւորը կնոջն ուղարկում է խորած կնոռը
բերելու, հաջնում է իր արքայական զգեստն և
մտնում գիւղ: Թագաւորը պատրաստում է մեկ-
նելու: Տէրտէրն ասում է. չապա կ'ինդ, հետդ
չե՛ս տանելու: Բերում են մի ձի: Կինը յղի լի-
նելով՝ երբ փորձում է հեծնել՝ սուր հրուսում է:
Թագաւորը կարծելով թէ կինը փուռ արձակեց՝
մերժում է նրան իր հետը տանել: Լսնուում է իր
բազպանն ու դաշոյնը և տալով կնոջն ասում է.
Եթէ ծնածդ մանչ ելաւ՝ այս բազպանն ու դա-
շոյնը կը տաս իրան և կ'ստես, որ ոսկուց դարի
կտրելով՝ գայ ինձ գտնի: Իսկ եթէ ծնածած չա-
ղիկ լինի՝ բազպանը կը ծախէք և անկարօտ կապ-
րէք մայր ու աղջիկ:

Ան ջրոյցը, որ ինչպէս տեսնում էք մի հե-
քեաթ է և ջրոյցներից միայն մէկն է յիշում իս-
րով անուշը. միւսն ասում է. «Մի թագաւոր: Մի
հինգերորդ միջադէպը իր հիմնական գծերով վրոյց-
ներից մէկը պատմում է Շիրին շահի մասին: Նա
տեղ ձայնը ոչ թէ լեռան կողմից է լսւում, այլ
մի հայիւրը մանչ (աւիւր) թագաւորին ամէն
անգամ երկու մաս է ցոյց տալիս: Թագաւորի մե-
ծամեծները խորհուրդ են տալիս, որ ինքն իր
հերդին երեք մաս ցոյց տայ, իսկ եթէ հայիւրը
երեքը ցոյց տա՝ ինքը չորս մաս ցոյց տայ: Այդ-
պէս մի անուշ է Շիրին շահը: Այն ժամանակի հա-
լիւսորը կանչում է նրան իր մօտ և ասում թէ
առջևդ երեք փորձանք կայ. կռիւ, մահ կամ հե-
ղեղ: Ե քննութիւնը թողնում է Շիրին շահին,
որ ընտրում է հեղեղը և իր երիտասարդ ժամա-
նակի Նեղեղից թագաւորին աղատում է ոչ թէ
իր ձին, այլ ջջումն պէս մի բան: Ընկնում է
մի օտար աշխարհ բայց ոչ թէ տէրտէրի այլ մի
շլաւ մարդու տուն, որ իր աղջիկը տալիս է
նրան: Իր նեղութեան վերջը Շիրին շահը ոչ թէ
երազում է տեսնում, այլ հալիւրը մանչից է լը-
սում: Իր գուշակիւղով փորձանքը՝ գուշակում է
և նրա վարկանքը, Նեղուծիւնն այն օրը պիտի
վերջանար, երբ Շիրին շահը մտն արժանի նստած
և երգաթէ փողոցն առաջին՝ հաց ուտելու կիսը
մարդուն հագն է տանում, բայց արարը ջրուած
լինելով և ցամաք տեղ չգտնելով՝ Շիրին շահը
նստած է կնոջ ձուկներին և իր կերակուրն ու-
տում բաւի միջից: Վերադարձին յղի կնոջ ուսին
է դնում իր «քառուսն խոնակարի» (խխու ծանր)
բաւը և պատուիրում, որ իր յիսուից գայ դիւղ
հասնի: Մեկնումի ժամանակ ձին հեծնելիս կնո-
ջից փուռ է գնում և ջրում: Մնացածը նոյն է երկու զը-
րոյցի մէջ ևս:

«Խորով թագաւոր» ջրոյցի հիւսուածքն են-

զինակը կցած է մի քանի ծանոթութիւն, որից տեսնուած ենք թէ քամիլէն ձին, թուրուով թագաւոր բնորովը և հերոսի նեղութեանց կանխատեսութիւնը հանդիպում են նաև օտար զրոյցների, վէպերի և հեքիաթների մէջ (80-82): Այսպէս Ս. Իբրէ մէջ տեսնուած հնէ զրոյցի պատմածին ճերջ նման ղէպը» (Գաղ և Դաւիթ): Կնոյնից բանաստեղծ լիս բաղանդ թողնելն ու պատուէրը, որ այդ նշանով տղան գայ հորը գտնի. հանդիպում ենք Շահնամի մէջ (Թուստէմ և Ջոհրաբ): Նոյն տեղը պատահում ենք և գուշակող ծայրին (110-13): Այս ամէնը հեղինակին ինքը իրաւամբ համարում է շքիկի տեսագծեր՝ մոտմոտներ:

Արդ՝ եթէ էլ, որ միջնադպերը յապաւենք հէքեաթից, քանի որ սրանք չեն կարող Արշակունեաց վէպին յատուկ չլուսիկներ համարուիլ: Ի՞նչ կը մնայ խորով թագաւոր զրոյցից և որ միջնադպերի պատմական աստուած է որոնում հեղինակը: Փարզամտաբար բերելով Մազզթաց արշաւանքի մասին փառաստի պատմածը, հեղինակը գրում է. «Ահա՛ ձեզ ժողովուրդի քարէ կարկուտը. Խաւիկ կենդանի պատկեր և նմանութիւն կարող չէ լինել: Կարկուտից յետոյ ենթադրում է հեղեղ, որ նոյնպէս պատերազմի նշան է» (322): Այսպիսով հեղինակը գտած է համարում զրոյցի պատմական աստուած: Բայց Մազզթաց հեղեղն եկած է Հիւսիսից, իսկ զրոյցը պատմում է թէ Հիւսիսուրբից եկաւ կարկուտը Երբէք: Հեղինակը կարծում է, որ ժողովուրդը չի տեսնում և երկու համանման ղէպը, որ պատահած են խորով կուտակի և Արշակ Բ-ի ժամանակ, երբ Պարսիկները Մեհրուդանին առաջնորդութեամբ առաքելով Աղմուհիք, Ծոփք և Անգեղոտուն՝ արևմտեան կողմից մտան հայոց միջնախաղարկ:

Փառաստու պատմում է թէ Մազզթաց արշաւանքի ժամանակ խորով ապաստանեց Դարինք բերդը. իր հետն էր և ծերունի վրթմանէ կաթողիկոսը: Այստեղ նրանք մնացին մօտ մի տարի, մինչև վաշէ Մամիկոնեանի խորտակեց արշաւողների ուժը և թագաւորին հետն առած՝ վերջնապէս ջաղջխանք նրանք Օշականի մօտ: Վերապատմելով այս ամէնը հեղինակին ասում է. «Ահա ուրեմն վէպի մէջ տարին, թուրուը և տէրտէրը՝ վրթմանը» (324): Այսպիսով մէկ տարի տէրտէրի տնդիտեայ լինելը մի պատմական յուշիկ է մէկ տարի Դարինք մնալը, թէև բերդի մէջ թագաւորը չի դադարում թագաւոր մնալ և մշակ չի դառնում տէրտէրի մօտ: Այդ բերդը տէրտէրի տունը չէ և ոչ օտար դուռը կամ Խաւարի: Մենք չկրկնեց թագաւորին այնտեղ իր արքայական հագուստը խորած է. տարուան վերջերը բարի մէջ կերակուր կերած է. տէրտէր-վրթմանէն աղչիկն առած ու լլի թողած է իր մեծամեծները լըռուունով գտած են նրա տեղը և այլն և այլն:

Ջրոյցի խորով թագաւորն ամէն էր գնում է որսի: Փառամտեան խորով կուտակը սիրում էր որսը և յատուկ որսատեղ չինեց, Հեղինակի կարծիքով զրոյցը պահած է խորովը կուտակի բնատուրութեան այդ յուշիկը: Բայց հեղինակին ինչն էր ծանօթութեան մէջ (327) յիշատակում է ուրիշ հայ թագաւորներ, որ նոյնպէս որս են սիրած և

յատուկ որսատեղ չինած (Տիգրան Մեծ, Երուանդ) զարծեալ ինչն է, որ ասում է թէ որսը զինուորական մարտնքն էր այդ զարբերում և աղնուական թէ թագաւոր՝ որս անելով էին մարզում պատերազմական գործերի, հետևապէս զրոյցի պատմածը հիմք չկայ յատկապէս խորովի և Արշակունեաց հետ կապուած մի բնորոշ դիմ համարելու: Խորովը թագաւոր զրոյցի այս երկու պատմական յուշիկն է գտած հեղինակը: Եւ այս հէքեաթի «վերամշակուած» տարբերակն է ուրեմն փառաստի պատմութիւնը:

Վերն տարին թէ միևնոյն միջնադպերը զրոյցը պատմում է և Նիբին շահի մասին, որ հեղինակի կարծիքով Արշակ Բ-ն է: Այնտեղ տեսնեք, որ մի հայիւր է, որ երկու մասն է ցոյց տալիս և գուշակութիւն անում: Իր «Բացատրութեան» մէջ հեղինակին ասում է. «Երկու մաս ցոյց տուող հայիւրը անտարակոյս Ներսէս Մեծն է (352) և յիշատակելով փառաստի պատմածը Ներսէս Մեծի անդադրում բողոքների, խրատների և աստուծոյ մասին՝ գրում է. «Վէպում թագաւորի առաջ կտրողը, խրատողը և ազանաջողը կամ գուշակութիւններ անողը միայն է միմիայն Ներսէսը կարող է լինել և ոչ այլ ոք» (355): Բայց ինչու համար հայիւրը հոգեւորական պիտի համարուի. որովհետև հոգեւորականն է միայն երկու մասով միջնախաղարկ և ցուցամատով օրհնում և խաչակնքում (336): Բայց հայիւրը ոչ օրհնում է, ոչ խաչակնքում, այլ ինչպէս հեղինակին է ասում՝ նա թագաւորի առաջն է կտրում, սպանում և ապա գուշակում: Եւ յետոյ՝ նա ցոյց է տալիս և երեք մաս, որի ղէմ թագաւորն իր չորս մասն է ցոյց տալիս: Հեղինակին ինքն է ևս տեսնելով, որ այդ մասերի մէջ ոչ օրհնութիւն կայ ոչ խաչակնք՝ նրանք մեկնութիւնը գտնում է մի այլ երեւոյթի մէջ: Մասերն այդ մեջոյթիւնը Արշակ Բ-ի և Ներսէս Մեծի պաշարի յուշիկն է, որի մէջ թագաւորն «բոտ երևութիւն պաշարի է հանդիսանում, ինչպէս և վէպում չորս մաս ցոյց տուողը նա է» (355): Մասնով գտած է համարում այս ամանակաւոր պատմական աստուած:

Բայց սպասուեացած է և Յուսիկը, որ փառաստի մէջ յաճախ կոչւում է «մանուկ», իսկ զրոյցը երկու մաս ցոյց տուողին անուանում է հայիւր կամ մանչ: Որտեղից այս հակասութիւնը հեղինակի կարծիքով հզարող էր ծագել և հոգեւորական Յուսիկի երկար գեղեսից, բայց այս հակասութիւնը անշուշտ ծագել է մանուկ Յուսիկի եթէ ոչ ծեր գէթ տարիքաւոր Ներսէսի հետ չվտխելուց» (337): Այս իման վրայ հեղինակը գրում է. «Կարծում եմ թէ պարզ է, որ հայիւրը մանչ Յուսիկն է, իսկ թագաւորն ուրեմն Տիգրանը (զրոյցի մէջ Ջիւան շահը): Այսպիսով այն երկու մաս ցոյց տուողը, որ անտարակոյս միայն է միմիայն Ներսէսը կարող էր լինել և ոչ այլ ոք» այս անգամ «պարզ է, որ Յուսիկն է. իսկ մի ուրիշ տեղ հեղինակը գրում է. «Այսպէս թէ այնպէս հայիւրը Ներսէսն է ոչ թէ ծերութեան պատմաբան, որ համարեմ երկուստեք հաստատու են կաթողիկոս, այլ երկուսը հանդիմանելի համար, հատկապէս և Յուսիկ մանուկն էլ վէպում ինչպէս տեսանք կողոնեցաւ նախորդ մանչ, որով չվտխուել են տեղերը կամ միայնքն, որով երկուսը հարգուած ալեւորութեան նշան է համարում հեղինակը:

(Մնացեալ յաջորդով)

Ն. ԱՂԱՍԵՆՅԱՆ